

voprosam [Decisions of the party and government on economic issues]. Vol. 14. Apr, 1981 – dek. 1982 gg. [in Russian].

Semkiv, O.I. (1998). *Preodolenie razlichiy mezhdru gorodom i derevney: opyti problem partiynogo rukovodstva. Na materialakh partiynykh organizatsiy Ukrainy 1965-1988 gg. [Overcoming the differences between the city and the countryside: experience and problems of party leadership. Based on the materials of party organizations in Ukraine 1965-1988].* І'vov: Izdat. Pri L'vovsk. gos. universitete s zdatel'skogo ob'edineniya «Vishcha shola» [in Russian].

Skuratovskiy V.P. (Eds.). (1981). *Pereustroystvo syol Ukrainskoy SSR [Reconstruction of villages in the Ukrainian SSR].* Kiev: Budivel'nik [in Russian].

Spravochnik partiynogo rabotnika (1966) [The Handbook of the partyworker]. Rel. 6. Moskva: Politizdat [in Russian].

Spravochnik partiynogo rabotnika (1966) [The Handbook of the partyworker]. Rel. 9. Moskva: Politizdat [in Russian].

Spravochnik partiynogo rabotnika (1980) [The Handbook of the partyworker]. Rel. 20. Moskva: Politizdat.

Vitruk, L.D. (1986). *Pokrashchennia sotsial'no-pobutovykh umov zhyttia trudiashchykh URSR [Improving the social and living conditions of workers of the Ukrainian SSR].* Kiev: Nauk. dumka [in Ukrainian].

Zabota partii i pravitel'stva o blage naroda (1980). [The party and government's concern for the welfare of the people]. Sbornik dokumentov (1977 g. – fevral' 1980 g.)/ Kn. 2. Moskva: Politizdat. 751 s. [in Russian].

Zlobin, G.K. (Eds.). (1984) *Capital'noe stroitel'stvo v Ukrainskoy SSR [Capital construction in the Ukrainian SSR].* Kyiv: Budivel'nik [in Russian].

УДК 94 (477.54) "1939/1945":341.322.5+344.3
DOI 10.34142/2313-2345.2020.58.23

Яковлєв В. М.

ПЕРЕДУМОВИ ПРОВЕДЕННЯ СУДУ НАД НАЦИСТСЬКИМИ ВОЄННИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ У М. ХАРКІВ (15-18 ГРУДНЯ 1943 РОКУ)

У статті висвітлюються основні етапи формування ідеї та головних принципів покарання воєнних злочинів гітлерівської Німеччини, важливим підсумком яких став перший в історії відкритий суд над нацистами у м. Харків (15-18 грудня 1943 року). Військовий трибунал 4-го Українського фронту виявив масштаби знищення окупантами цивільного населення і військовополонених, сформулював та втілює у життя тезу, згідно з якою злочини, скоєні за наказом вищого командування, не звільняють виконавця від кримінальної відповідальності. Харківський судовий процес став не тільки пробою сил, репетицією, юридичним прецедентом для проведення подібних процесів, а й надав прискорення у прийнятті рішення урядами союзних держав щодо проведення суду над головними воєнними злочинцями нацистської Німеччини за нормами міжнародного кримінального права.

Ключові слова: воєнні злочини нацистів, міжнародне кримінальне право, Об'єднані Нації, військовий трибунал, Харківський судовий процес 1943 р., Друга світова війна.

The article outlines the main stages of formation the idea and the core principles of the punishment of war crimes of Nazism, an important outcome of which was the Kharkov trial. Racial theory and the requirement of conquer "life space" became the basis of the ideology of National Socialism and were embodied in criminal methods of warfare and measures aimed at the mass destruction of entire people. Gradually, from the statements and protest notes the countries of the anti-Hitler coalition came to an understanding of the essential of the punishment the crimes of Nazi Germany. An important place in the formation of the principles and norms of international justice belongs to the world's first open trial of the Nazis, which was held by the Military Tribunal of the 4th Ukrainian Front in the city of Kharkov on December 15-18, 1943.

The Kharkov court revealed the scale of the destruction of the civilian population and prisoners of war by the Nazis, formulated and implemented the thesis, according to which committed crimes by order of the high command do not exempt the perpetrator from criminal liability. The Kharkov trial became not only a test of strength, a rehearsal, a legal precedent for conducting such trials, but also accelerated the adoption of a decision by the governments of the allied states regarding the trial of the main war criminals of Nazi Germany in accordance with the norms of international criminal law.

Keywords: Nazi war crimes, international criminal law, United Nations, military tribunal, Kharkov trial 1943.

Постановка проблеми. Нюрнберзький процес – найбільший в історії людства суд, став результатом співпраці країн Об'єднаних Націй, які згуртувались не лише для розгрому агресора, а й для здійснення правосуддя над воєнними злочинцями. Рішенням Міжнародного військового трибуналу були засуджені не тільки воєнні злочинці, а політична система, яка породила ці злочини, у цілому, – нацизм, його ідеологію, економічні складові, військові та каральні органи. Проте, шлях до Нюрнберга був довгий та тернистий. Одним з важливих етапів руху світової спільноти до засудження злочинів гітлерівського режиму став Харківський судовий процес 1943 року, який створив перший у світі юридичний прецедент суду над нацистськими воєнними злочинцями.

Аналіз актуальних досліджень. Питання підготовки та проведення Нюрнберзького процесу досить повно та всебічно висвітлено у вітчизняній та зарубіжній історичній, юридичній та публіцистичній літературі. Харківський судовий розгляд оминула своєю увагою як радянська, так і сучасна українська історіографія: він не став темою окремого дослідження. У своїх працях Н. С. Лебедева [3] та О. Г. Звягінцев [2] підкреслювали значення Харківського процесу як першого юридичного прецеденту покарання нацистських злочинців. Дослідники Голокосту на території колишнього Радянського Союзу М. Базилер і К. Голд [15] та А. Кочейві [12] відзначали важливу роль Харківського трибуналу у процесі формування міжнародного кримінального судочинства.

Мета даної роботи полягає у висвітленні основних етапів формування ідеї та головних принципів покарання воєнних злочинів нацизму, визначною віхою яких став відкритий судовий процес у місті Харкові.

Виклад основного матеріалу. Завоювання «життєвого простору» (lebensraum) вважалося А. Гітлером чи не найголовнішою ідеологічною підвалиною націонал-соціалізму, обґрунтуванням німецької територіальної експансії в Центральній та Східній Європі. Населення неарійських рас (чехи, поляки, українці, росіяни та інші

слов'янські народи) підлягало знищенню, депортації за Урал, германізації. Для реалізації концепції lebensraum Німеччині потрібна була війна, до якої вона ретельно готувалась. Масові вбивства, фізична та моральна наруга, грабежі були покладені нацистами в основу злочинних методів ведення війни [4; 5].

З початком нападу Німеччини на СРСР радянські військові та цивільні слідчі органи починають проводити системну роботу з обліку злочинів скоєних щодо мирних громадян та військовополонених Вермахтом, СС, СД, нацистською владою на окупованих територіях. Зібрані матеріали використовувалися не тільки як пропагандистський матеріал всередині країни, а й оприлюднювалися безпосередньо Наркоматом закордонних справ (НКЗС) СРСР у вигляді нот протесту.

У ноті НКЗС «Про обурливі звірства німецької влади стосовно радянських військовополонених» від 25.11.1941 р. мова йшла про жорстокі розправи над полоненими червоноармійцями з боку військовослужбовців Вермахту, які набули масового характеру. Повідомлялось про факти злочинів з боку німецької армії, а також розповідалось про нелюдські умови утримання червоноармійців у таборах [1, с. 162-167].

В іншій ноті від 06.01.1942 р. наводились свідчення грабежів, насилля, убивства цивільного населення з боку німецьких окупаційних військ. Подібні злочини не були виключенням, а носили системний характер і заохочувались німецьким урядом та командуванням й мали «виховувати у кожного офіцера та солдата німецької армії почуття особистої зацікавленості у війні...» [1, с. 177].

Про плани А. Гітлера знищити в концтаборах Східної Європи, переважно на території Польщі, 4 мільйонів євреїв йшлося у повідомленні Інформаційного бюро НКЗС СРСР від 19.12.1942 р. У документі наводились факти масової страти єврейського населення і на території України: у Луцьку були розстріляні 20 тисяч євреїв, Сарнах – 18 тисяч, Києві та Дніпропетровську – 60 тисяч. Наприкінці повідомлення висловлювалась упевненість у тому, що відповідальності за скоєні злочини не уникнуть ні пра-

влячі кола нацистської Німеччини, ні безпосередні виконавці цих наказів [1, с. 287-293].

Убивства цивільного населення та військовополонених на окупованих нацистами територіях набули масового характеру, страті піддавалися цілі етнічні групи, знищення людей досягло промислових масштабів. Як підкреслив у своїй промові В. Черчилль, «річка крові відділила німців від інших народів Європи», а «холодну кров шибениць та ешафотів не вдасться змити протягом декількох поколінь» [11, с. 388].

З часом від нот протестів, заяв, полум'яних промов, країни, які стали осередком боротьби з гітлерівською Німеччиною, приходять до думки про об'єднання зусиль у боротьбі з нацизмом, засудження та покарання воєнних злочинів.

01.01.1942 р. у Вашингтоні президент Ф. Рузвельт – від США, прем'єр-міністр В. Черчилль – від Об'єднаного Королівства, послы СРСР та Китаю у США – М. Литвинов та С. Цзивень підписали невеликий за обсягом, але дуже важливий документ, який пізніше отримав назву «Декларація Об'єднаних Націй». Наступного дня представники ще 22 країн, що протистояли осі Рим-Берлін-Токіо, долучились до цієї декларації. Країни-підписанти об'єдналися для захисту життя, незалежності та релігійної свободи, з метою протистояти «диким і звірячим силам, які прагнуть підкорити світ» – проти членів Троїстого пакту. Країни Об'єднаних Націй зобов'язалися не укладати з ворогами сепаратного миру доки не буде досягнуто повного розгрому гітлеризму [1, с. 170-171].

У своєму зверненні до народу 12.10.1942 р. президент США Ф. Рузвельт підкреслив, що всіх нацистських ватажків та їх бузувірів-поплічників потрібно назвати поіменно, провести ретельне розслідування їх злочинної діяльності, а докази використати для проведення у майбутньому суду над ними [6, с. 246].

13.01.1942 р. у Лондоні в Сент-Джеймському палаці представники 9 емігрантських урядів окупованих країн Європи (Чехословаччини, Польщі, Югославії, Норвегії, Греції, Бельгії, Голландії, Люксембурга та Французького Національного Коміте-

ту) підписали Декларацію про покарання за злочини, скоєні під час війни. У документі було зазначено, що Німеччина, діючи всупереч положенням Гаазької конвенції 1907 року щодо законів та звичаїв сухопутної війни, встановила в окупованих країнах режим терору, який виявлявся у масових арештах, висланні, стратах заручників і масових вбивствах населення. До цих злочинів були причетні союзники Німеччини, а також їхні спільники з числа місцевих колаборантів. Однією з основних цілей війни, зазначалось у декларації, є покарання шляхом організованого правосуддя, як тих, хто віддавав злочинні накази, так і їх виконавців. Країни, що підписали угоду, зобов'язувались у дусі міжнародної солідарності, слідкувати за розшуком злочинців, передачею їх в руки правосуддя та виконанням вироків [1, с. 278].

У відповідь на звернення країн-підписантів Сент-Джеймської декларації, 14.10.1942 р. уряд СРСР висловив свою згоду у питанні притягнення до відповідальності нацистського уряду, а також закликав об'єднати зусилля союзних країн у питанні розшуку, видачі, суду та суворого покарання нацистів та їх пособників, винних в організації, заохоченні або скоєнні злочинів на окупованих територіях. Набула підтримки й ініціатива Президента США Ф. Рузвельта судити лідерів нацистської Німеччини міжнародним трибуналом як кримінальних злочинців [1, с. 273-277].

03.10.1942 р. МЗС Великобританії направило ноту радянському послу І.М. Майському щодо створення Комісії Об'єднаних Націй з розслідування воєнних злочинів [8, с. 73-74]. У зверненні від 29.10.1942 р. уряд Великобританії виклав своє бачення основних обов'язків Комісії Об'єднаних Націй із розслідування злочинів війни, зокрема: збір матеріалів про найголовніші злочини, які скоєні над народами Об'єднаних Націй, особливо тих, які продовжують здійснюватись; реєстрація доказів злочинів й встановлення осіб з ними пов'язаних, як тих, хто віддавав накази, так і тих, хто їх виконував; публікація звітів комісії; рекомендації щодо того, як чинити зі злочинцями по закінченню війни [8, с. 81-83].

У відповідь на звернення Великобританії від 3 та 29 жовтня 1942 року уряд СРСР підтримав ідею створення Комісії Об'єднаних Націй з розслідування воєнних злочинів. А також висловив сподівання щодо взаємодії союзних держав у питанні розшуку, видачі, суду та покарання нацистських злочинців, а також запропонував судити спеціально створеним Міжнародним Трибуналом будь-кого з нацистських ватажків, які опиняться в руках держав антигітлерівської коаліції. Разом з цим радянський уряд вважав за доцільне здійснювати покарання злочинців, визнаних Міжнародним Трибуналом винними, невідкладно, не чекаючи закінчення війни. Така позиція мала забезпечити заслужену кару головним гітлерівським злочинцем і зміцнити довіру поневолених народів до рішучості та дієвості урядів Об'єднаних Націй [8, с. 86-89].

У ноті НКЗС від 21.01.1943 р. радянський уряд погодився підтримати позицію Великобританії щодо відтермінування прийняття рішення стосовно головних злочинців нацистської Німеччини до кінця війни [8, с. 118-119].

Наступним важливим етапом руху світової спільноти у напрямку засудження злочинів нацизму стала Московська міжнародна конференція. 19-30 жовтня 1943 року очільники закордонних відомств Великобританії, США та СРСР підписали спільну Декларацію про відповідальність гітлерівців за скоєні звірства. Три союзні держави, діючи в інтересах 32-х країн Об'єднаних Націй, урочисто заявили, що у разі виникнення будь-якого перемир'я, всі німецькі офіцери, солдати та члени нацистської партії, відповідальні за звірства, убивства, страти на окупованих територіях, повинні відправлятися на місця, де вони провадили свою злочинну діяльність. Всі вони, підкреслювалось у декларації, будуть розшукані «навіть на краю світу» та засуджені за законами тих країн, на території яких вони були скоєні. Списки злочинців мали складатись на основі інформації наданої з окупованих територій, особливо: СРСР, Польщі, Чехословаччини, Югославії і Греції, з о. Кріт та іншими островами включно, а також Норвегії, Данії, Нідерландів, Бельгії, Люксембурга, Франції та Італії. Рішення про пока-

рання головних нацистських злочинців, діяльність яких не була пов'язана з певним географічним місцем, мали прийняти уряди союзних держав окремо [7, с. 336-337].

Як зазначалось у Декларації про відповідальність гітлерівців за скоєні звірства, однією з суттєвих умов проведення суду над нацистами було укладення перемир'я з Німеччиною [7, с. 337]. Однак радянське керівництво вирішило прискорити процес покарання нацистських злочинців, створивши юридичний прецедент, який мав стати дороговказом для інших країн та стимулювати створення й інституалізацію Міжнародного військового трибуналу.

Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 26.11.1943 р. № П 42/185 було прийняте рішення про проведення відкритого судового засідання, за участю сторін, над нацистськими воєнними злочинцями Р. Рецлавом, Р. Кіршфельдом, В. Лангхельдом, Г. Ріцом у місті Харкові 10-12 грудня 1943 року [8, с. 147]. Пізніше кандидатуру смоленського карателя Р. Кіршфельда замінили водієм зондеркоманди 4 а М. Булановим, а датою проведення суду стало 15-18 грудня 1943 року [9].

15-18 грудня 1943 р. Військовий трибунал 4-го Українського фронту розпочав процес проти трьох німців та одного колаборанта. Місцем проведення суду був обраний Харків – одне з найбільших міст СРСР, визволене на той час від гітлерівських окупантів. Радянське судочинство мало практичний досвід з організації та проведення показових судових процесів над «ворогами народу» в 1930-х роках. Харківський судовий розгляд проходив за тим же сценарієм та мав передбачуваний фінал.

Для підготовки процесу знадобився час, який був витрачений на збір, систематизацію доказової бази та свідків, відбір членів трибуналу, стенографістів, перекладачів, адвокатів. За перебігом судового розгляду слідкував без перебільшення весь світ, звіти засідань публікувались у пресі. За матеріалами процесу всесвітньо відомий радянський кінорежисер, володар американського «Оскара», І. Копалін, створив документальний фільм «Суд іде» [10]. Високий рівень підготовки та проведення судового процесу відзначали журналісти

зарубіжних агентств та міжнародні спостерігачі. Так, наприклад, у американських представників ЗМІ не виникло жодних сумнівів у достовірності доказів та справедливості радянських звинувачень, вони були переконані в провині підсудних та відзначали дотримання юридичних норм під час проведення суду [14].

Харківський судовий процес виявив масштаби масового вбивства цивільного населення та військовополонених на окупованих гітлерівською Німеччиною та її союзниками територіях. У свідченнях очевидців і підсудних, протоколах допитів, обвинувальному висновку знайшли відображення результати реалізації злочинної політики нацистів на місцях. З усією наочністю, на прикладі рядових виконавців, суд продемонстрував глибину моральної деградації людини, вихованої в дусі расової теорії, яка відкинула не тільки загальнолюдські цінності, а й заперечила право на існування цілих народів. Вирок Харківського трибуналу на практиці реалізував тезу, яка стала наріжним каменем міжнародного кримінального права: злочин скоєний за наказом вищого командування, не звільняє виконавця від кримінальної відповідальності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Методи ведення війни, які застосовувала нацистська Німеччина та її союзники під час Другої світової війни, а також заходи, спрямовані на масове знищення цивільного населення та військовополонених, викликали осуд та жагу помсти у всіх поневолених народів. До Нюрнберзького процесу, який засудив воєнні злочини гітлерівської Німеччини, людство йшло довгих 6 років через попелища міст та сіл, масові вбивства, крематорії та газові камери

Освенціма і Маутгаузена. Поступово від нот протестів, заяв, декларацій країни антигітлерівської коаліції наблизились до розуміння необхідності покарання злочинів гітлерівської Німеччини. Харківський судовий процес втілював у життя домовленості союзників стосовно засудження воєнних злочинців та надав незворотний характер урядовим деклараціям та заявам. Як слушно зазначив ізраїльський дослідник А. Кочейві, до самого кінця війни Харківський суд став головним випробуванням для союзних держав щодо дотримання основних принципів, затверджених Московською конференцією [12, с. 406].

У той же час Харківський трибунал був не лише пробою сил, репетицією, юридичним прецедентом для проведення подібних процесів, а й мав досить серйозний вплив на прийняття рішення урядами союзних держав стосовно покарання головних воєнних злочинців нацистської Німеччини. У повідомленні до свого уряду посол США в СРСР А. Гарріман зауважив: «Судовий процес не залишив сумнівів у намірах радянської влади притягнути до відповідальності уряд і верховне командування Німеччини за злочини та звірства, які здійснюються від їх імені та за їх наказом» [13].

Саме у Харкові були закладені підвалини сучасного міжнародного кримінального права. Як відзначають американські дослідники М. Базилер та К. Голд, Харківський суд над воєнними злочинцями став поштовхом для проведення Нюрнберзького процесу й послужив *ad hoc* для діяльності Міжнародного кримінального суду та різноманітних військових трибуналів сучасності [15, с. 117].

ЛІТЕРАТУРА

1. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Том 1: 22 июня 1941 г. – 31 декабря 1943 г. Москва: Госполитиздат, 1944. 698 с.
2. Звягинцев А.Г. Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». Москва: Астрель: АСТ, 2010. 800 с.
3. Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва: Наука, 1975. 239 с.
4. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / Под ред. и с предисл. П.А. Жилина. Москва: Воениздат, 1987. 302 с.
5. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). Москва: Политиздат, 1968. 383 с.
6. Рузвельт Ф. Беседы у камина. О кризисе, олигархах и войне. Москва: Алгоритм, 2012. 352 с.
7. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов / М-во иностр. дел СССР Т.1 Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19-30 окт. 1943). М.: Политиздат, 1984. 384 с.

8. СССР и Нюрнбергский процесс. Неизвестные и малоизвестные страницы истории: Сб. документов / Науч. редактор и составитель Н.С.Лебедева. Москва: МФД, 2012. 624 с.
9. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва: ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. 96 с.
10. Суд идет. Харьковский процесс 1943. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XZRE1CrByOo> (дата звернення: 29.11.2020).
11. Черчилль У. Никогда не сдаваться! Лучшие речи Черчилля. Каунас: Knygu klubas, 2016. 592 с.
12. Arieh J. Kochavi The Moscow Declaration, the Kharkov Trial, and the Question of a Policy on Major War Criminals in the Second World War. *History*. October 1991. Volume 76. Issue 248. P. 401-417. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.1991.tb01540.x> (дата звернення: 17.11.2020).
13. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 702. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d702> (дата звернення: 12.09.2020).
14. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 703. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d703> (дата звернення: 12.09.2020).
15. Michael J. Bazylar, Kellyanne R. Gold The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. *San Diego International Law Journal*. 2012. 77. P. 77-138 117. URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4/> (дата звернення: 03.08.2020).

REFERENCES

1. Vneshnyaya politika Sovetskogo Soyuzа v period Otechestvennoy voyny: Dokumenty i materialy. Tom 1: 22 iyunya 1941 g. – 31 dekabrya 1943 g. Moskva: Gospolitizdat, 1944. 698 s. [in Russian].
2. Zvyagintsev A.G. Nyurnbergskiy protsess. Bez grifa «Sovershenno sekretno». Moskva: Astrel: AST, 2010. 800 s. [in Russian].
3. Lebedeva N.S. Podgotovka Nyurnbergskogo protsessа. Moskva: Nauka, 1975. 239 s. [in Russian].
4. Prestupnye tseli gitlerovskoy Germanii v voyne protiv Sovetskogo Coyuza: Dokumenty i materialy / Pod red. i s predisl. P.A. Zhilina. Moskva: Voenizdat, 1987. 302 s. [in Russian].
5. Prestupnye tseli – prestupnye sredstva. Dokumenty ob okkupatsionnoy politike fashistskoy Germanii na territorii SSSR (1941-1944 gg.). Moskva: Politizdat, 1968. 383 s. [in Russian].
6. Ruzvelt F. Besedy u kamina. O krizise, oligarkhakh i voyne. Moskva: Algoritm, 2012. 352 s. [in Russian].
7. Sovetskiy Soyuz na mezhdunarodnykh konferentsiyakh periodа Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941-1945: Sbornik dokumentov / M-vo inostr. del SSSR T.1 Moskovskaya konferentsiya ministrov inostrannykh del SSSR, SShA i Velikobritanii (19 - 30 okt.1943). Moskva: Politizdat, 1984. 384 s. [in Russian].
8. SSSR i Nyurnbergskiy protsess. Neizvestnye i maloizvestnye stranitsy istorii: Sb. dokumentov / Nauch. redaktor i sostavitel N.S.Lebedeva. Moskva: МФД, 2012. 624 s. [in Russian].
9. Sudebnyy protsess po delu o zverstvakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov i ikh posobnikov na territorii gor. Kharkova i Kharkovskoy oblasti v period ikh vremennoy okkupatsii. Moskva: OGIZ - Gospolitizdat, 1943. 96 s. [in Russian].
10. Sud idet. Kharkovskiy protsess 1943. URL: <https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=HsDI M65ZIVo> (data zvernennya: 29.11.2020).
11. Cherrchill U. Nikogda ne sdavatsya! Luchshie rechi Cherrchillya. Kaunas: Knygu klubas, 2016. 592 s. [in Russian].
12. Arieh J. Kochavi The Moscow Declaration, the Kharkov Trial, and the Question of a Policy on Major War Criminals in the Second World War. *History*. October 1991. Volume 76. Issue 248. P. 401-417. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.1991.tb01540.x> (дата звернення: 17.11.2020).
13. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 702. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d702> (дата звернення: 12.09.2020).
14. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 703. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d703> (дата звернення: 12.09.2020).
15. Michael J. Bazylar, Kellyanne R. Gold The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. *San Diego International Law Journal*. 2012. 77. P. 77-138 117. URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4/> (дата звернення: 03.08.2020).